

УДК 321.01:342.1

Соломін О. А.

КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

Статтю присвячено переосмисленню класичної концепції правової держави.

Ключові слова: держава, правова держава, права людини, покоління прав людини, сучасна правова держава.

Держава, як суспільний інститут, є історичним феноменом. Вона виникає на певному етапі розвитку конкретного народу, а потім еволюціонує під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Змінюються принципи побудови і діяльності держави, її структура і функції тощо. Надбанням політичної науки у XVIII–XX століттях стала теорія правової соціальної держави, яка нині має багато прихильників у різних країнах світу. В першій статті Конституції України сказано, що вона є «суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою» [8].

Вважають, що окремі ідеї та елементи правової державності виникли ще в період античності. Проте власне теорія правової держави є продуктом буржуазної доби. Вона формувалася в історичному і духовному контексті доби Просвітництва як протиположна свавілля феодальних правителів і уявленням про дарований характер прав і свобод людини. Внесок у теорію правової держави зробили багато мислителів, але особливу роль в її формуванні відіграв І. Кант, який визначав державу як «об'єднання великої кількості людей, що підпорядковані правовим законам» [5, с. 354]. Саме під його впливом у Німеччині сформувався впливовий науковий напрям, учасники якого розробляли теорію правової держави (Р. фон Моля, К. Т. Велькер, О. Бер та ін.).

У передових країнах світу принципи правової державності почали втілюватися ще наприкінці XVIII ст. Насамперед, їх декларували Конституція США (1787 р.) і французька «Декларація прав людини і громадянина» (1789 р.), яка проголосила, що «люди народжуються і залишаються вільними й рівними в правах» [14, с. 26]. Проте вперше принцип правової державності було записано в Основному законі ФРН 1949 р.

[9, с. 552–553]. Нині він прямо чи опосередковано закріплений у конституціях багатьох країн, хоча «ідеалу правової держави ще не досягнуто в жодній» з них [11, с. 138]. Очевидно, що цей, як і будь-який інший суспільний ідеал, не може бути повністю реалізований на практиці. Насамперед він є орієнтиром суспільно-політичного розвитку конкретної країни. Це повною мірою стосується і молодій українській державі.

Термін «правова держава» уперше вжив К.-Т. Велькер у 1813 р. Проте у загальний державно-правовий і політичний лексикон він увійшов у 1829 р. завдяки зусиллям юриста і політика Р. фон Моля [12]. Пізніше цей термін набув поширення і в інших країнах, де теорію правової держави розробляли насамперед правники. Через давні академічні зв'язки з Німеччиною у вітчизняній науці закріпилося поняття «правова держава» як дослівний переклад німецького слова «rechtsstaat». В англійській літературі його аналогом є термін «the rule of law», тобто «правління (верховенство) закону».

У XX ст. теорія правової державності також розвивалася, зокрема, під впливом концепції соціальної держави і тих змін, що відбувалися в суспільному житті передових країн світу. В СРСР до початку «політики перебудови і гласності» М. Горбачова її характеризували як буржуазну і тому повністю заперечували. В незалежній Україні до теорії правової держави прикута увага багатьох учених-суспільствознавців (правників, політологів, філософів). Це зумовлено як необхідністю її подальшого розвитку, так і потребою практичного втілення в нашій державі.

Отже, історично правова держава формувалася як ідеологічна та політична складова ліберально-демократичного (буржуазного) суспільства. Тому на Заході, насамперед серед

політиків, поширена точка зору, що в неліберальних країнах держава не може бути правою. На думку В. Якушика, насправді, існує багато моделей (типів і різновидів) правової держави, які формуються за конкретних культурно-історичних умов і тому можуть значною мірою відрізнятися одна від одної. Зокрема, дослідник виокремлює такі її історичні типи: рабовласницька, дворянська, ліберальна, соціальна, демократична і гуманістична [15, с. 181–185]. На нашу думку, історично концепція правової держави, дійсно, була продуктом західної цивілізації, проте нині вона набула поширення і за її межами, що породжує розбіжності не тільки в її тлумаченні, а й в практичному застосуванні.

Основними принципами і ознаками правової держави є:

1. Верховенство права в усіх царинах суспільного життя, у взаємовідносинах між державою і громадянином. Правова держава – це така держава, яка контролювана правом. Основним засобом такого контролю є конституція, що розглядається як юридичне втілення суспільного договору. Верховенство права також передбачає, що за своїм змістом закони не виходять за ті правові межі, які встановлені для втручання держави в життя індивіда і громадянського суспільства. Тому помиляються ті, хто головним принципом правової держави називає верховенство закону, оскільки воно може бути і в неправій державі.

Верховенство права також означає, що закони поширюються не тільки на звичайних громадян, а й на органи державної влади та на її посадових осіб, починаючи від дрібного чиновника місцевої адміністрації й закінчуючи главою держави.

Нині верховенство права також передбачає пріоритет міжнародного права над національним, якщо держава підписала і ратифікувала відповідний правовий акт, а також відповідність норм внутрішнього законодавства загально визнаним принципам і нормам міжнародного права.

2. Правова рівність громадян, які є рівними перед законом, мають однакові права й обов'язки, несуть однакову відповідальність за порушення чинного законодавства незалежно від їхнього соціального походження, матеріального становища, расової, національної, конфесійної та іншої належності.

3. Пріоритет невід'ємних прав людини перед правами будь-якої спільності (класу, нації, конфесії тощо), прав народу перед правами держави. Навпаки, у неправих державах перевагу надають правам спільності, а не правам індивіда, правам держави, а не правам суспільства. Саме це співвідношення пріоритетів найбільш яскраво демонструє відмінності західної і схід-

ної, демократичної і недемократичної політичних культур.

4. Гарантування й охорона прав та свобод людини і громадянина, створення умов для їх якомога повної реалізації. Ці права і свободи стають ядром усієї правової системи держави, змістом її діяльності. У третій статті Конституції України зокрема сказано: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. ... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (курсив наш. – О. С.)» [8].

5. Принцип взаємної відповідальності держави й особи. У правовій державі досягається юридична рівність не тільки громадян, а й громадян і держави. Зокрема, це передбачає юридичну відповідальність її посадових осіб за порушення прав і свобод особи, право в судовому порядку оскаржувати їхні неправомірні дії. Нині громадяни більш-менш розвинених країн можуть позиватися на власну державу не лише до національних, а й до міжнародних судів. Зокрема, кожен громадянин держави-члена Ради Європи має право звернутися до Європейського суду з прав людини. З позовом проти власної держави до нього можуть звертатися лише ті громадяни, які вичерпали усі засоби захисту своїх прав і свобод, що передбачені національною правовою системою. З 1997 р. це стало можливим і для громадян України.

6. Принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, кожна з яких має бути відносно самостійною й врівноважувати інші. В контексті нашої теми на особливу увагу заслуговує принцип незалежності судової «тілки» влади, судів різної юрисдикції, до яких громадяни можуть позиватися на тих посадових осіб, що порушують їхні конституційні права. «Україна повинна створити справді незалежну судову систему, якщо вона хоче бути ближче до ЄС», – заявив комісар ЄС Г. Етінгер, виступаючи на засіданні Європарламенту під час дебатів про ситуацію в Україні [2].

На нашу думку, за своїм суспільно-політичним змістом теорія і практика правової держави спрямовані на утвердження принципу суверенітету народу, підпорядкування держави суспільству, захист прав і свобод людини і громадянина. На основі багатовікового досвіду людства склалися такі уявлення про них, що схвалені світовою спільнотою й покладені в основу низки важливих міжнародних документів, у тому числі й міжнародно-правових актів, які є обов'язковими для виконання. Насамперед це ухвалені ООН «Загальна декларація прав людини», «Пакт про

громадянські і політичні права», «Пакт про економічні, соціальні і культурні права», а також низка конвенцій. Важливу роль відіграє європейська «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод», відкрита для підписання в 1950 р., і низка протоколів до неї. Революційним за своїм значенням став протокол № 6 (1983 р.), за яким усі члени Ради Європи беруть на себе зобов'язання скасувати смертну кару в мирний час [7]. У 1998 р. Україна підписала, а в 2000 р. ратифікувала його, ухваливши відповідний закон.

Система викладених у цих та інших документах норм становить міжнародні стандарти в царині прав і свобод людини й громадянина. Тільки співвідносячи з ними законодавство і практику діяльності конкретної держави, можна визначити, чи є вона насправді правовою. Головною юридичною гарантією безпеки людини від свавілля з боку держави є презумпція невинуватості. «Кожна людина, – зазначено в “Загальній декларації прав людини”, – обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту» [3]. В неправових державах цей принцип грубо порушують, фактично діє «презумпція винуватості», коли людина має доводити свою не причетність до злочину, в якому її звинувачують. На жаль, радянську практику потурання невід'ємних прав і свобод особи наслідує і сучасна українська держава.

Нині в науковій літературі існують різні класифікації прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, за часом появи К. Васак запропонував поділяти їх на права і свободи першого, другого і третього покоління [17, р. 29]. До першого покоління він зараховує громадянські і політичні права, до другого – економічні, соціальні і культурні, а до третього – так звані права солідарності («rights of solidarity»). Фактично це колективні права, тобто права різних людських спільнот: меншин, народів, націй (право на розвиток; право на здорове й екологічно збалансоване довкілля; право на мир; право на спільний спадок людства тощо) [17, с. 29]. В сучасній літературі їх також називають «солідарними правами» («solidarity rights») [16, р. 17]. Щоправда, частина фахівців не зараховує їх до прав людини, оскільки їхнім суб'єктом виступає не індивід, а певна спільнота [1, с. 53]. На нашу думку, таке протиставлення не можна вважати виправданим, адже «індивідуальні» і «колективні» права тісно взаємопов'язані. «Оскільки ці права є відображенням певної концепції громадського життя, вони можуть бути втілені лише спільними зусиллями індивідів, держави та інших орга-

нів влади, публічних і приватних інституцій» [17, р. 29].

Правова держава не тільки проголошує права і свободи особи, а й створює розгалужений механізм їхнього захисту. Насамперед це суд і прокуратура. Також у багатьох розвинених державах є омбудсман – спеціальна посадова особа, яку обирають або призначають для контролю за дотриманням людських прав і свобод. Важливу роль у їхньому захисті також відіграють інститути громадянського суспільства, національні й міжнародні правозахисні організації. Соціальною передумовою правової держави є розвинене громадянське суспільство, а політичною – консолідований демократичний режим.

Згодом практика виявила вузький горизонт «класичної» (власне ліберальної) концепції правової держави, оскільки вона проголошувала лише громадянські і політичні права, тобто права «першого покоління». З часом нагальні потреби суспільного розвитку поставили на порядок денний проблему соціальних, економічних і культурних прав людини, спричинивши появу концепції соціальної держави.

В історії європейської суспільної думки ідея соціально-орієнтованої державності є однією з найдавніших. Зокрема, ще античні мислителі наголошували на тому, що держава має служити загальному благу. Концептуальним ядром теорії соціальної держави стала ідея відповідальності, що дедалі зростає, держави за добробут і всебічний розвиток своїх громадян. Її практична реалізація стає можливою завдяки цілеспрямованій соціальній політиці держави, появі у неї нових функцій. Спочатку вона виникла як принцип побудови і діяльності держави, що опікується найменш забезпеченими верствами населення, займається їхнім соціальним захистом. Проте нині в розвинених країнах соціальна політика охоплює усе суспільство, орієнтуючись на соціальні потреби в широкому розумінні цього слова. І хоча перші соціально орієнтовані держави з'явилися лише в 70-ті рр. XIX ст., концепцію соціальної держави й відповідний термін (sozialstaat) запровадив ще в 1850 р. німецький учений Л. фон Штейн. На його думку, держава «зобов'язана сприяти економічному і суспільному прогресу усіх своїх громадян, оскільки розвиток одного є умовою розвитку іншого, і саме в цьому значенні ідеться про соціальну державу» [цит. за 4]. Саме термін «соціальна держава», як «калька» з німецької, набув поширення й в українській науці. В англійській літературі вживається термін «the welfare state», тобто «держава загального добробуту». Учені, що розробляли концепцію соціальної держави в XX ст. (Т. Ріттер, М. Бонетті, К. Хессе та ін.), спиралися на дослідження економічного і соціального розвитку європей-

ських країн у повоєнний період, враховуючи досягнення і проблеми як держав «загального добробуту», так і країн «реального соціалізму».

На думку С. Калашникова, теорія і практика соціальної держави пройшли кілька етапів свого розвитку – від так званого соціалістичного (1870-ті – 1930-ті рр.) до ліберальної соціальної держави (з середини 1990-х рр.) в сучасних розвинених країнах [4]. Нині більшість держав принаймні формально можна вважати соціальними, проте у розвитку своєї «соціальності» вони перебувають на різних стадіях.

Крім історичних типів, науковці також виокремлюють *моделі соціальної держави*: ліберальну (англосаксонську), консервативну (континентально-європейську) і соціал-демократичну (скандинавську) [10]. Як вважає В. Торлопов, одним з головних критеріїв їх виокремлення є співвідношення обсягів державного і недержавного (приватного та корпоративного) фінансування соціальних потреб [13, с. 4–8]. У соціальній державі ліберального типу переважає недержавне (позабюджетне) фінансування (Велика Британія, Канада, США тощо); в консервативній вони є приблизно рівними (ФРН, Італія, Франція та ін.); у соціал-демократичній моделі бере гору державне фінансування (Данія, Норвегія, Швеція тощо). Під впливом суспільної практики утворилися національні різновиди соціальної держави – британська, шведська, німецька, американська та ін. Попри спільні риси, що притаманні конкретним історичним типам і моделям соціальної держави, в кожній країні вона має свою специфіку, яка виявляється також у тому, що головний наголос робиться на різних соціальних проблемах. На нашу думку, в Україні найближчими роками основний акцент треба зробити на охороні здоров'я й підвищенні якості освіти.

Становлення соціальної держави – це дуже складний, тривалий і внутрішньо суперечливий процес. Головне протиріччя соціальної держави полягає в тому, що для реалізації своїх соціальних зобов'язань вона має всіляко стимулювати економічну активність як підприємців, так і найманих працівників, натомість значні соціальні програми гальмують розвиток бізнесу і породжують у суспільстві атмосферу соціального

утриманства. Наразі це протиріччя політично розв'язується за рахунок так званого маятника – поперемінного приходу до влади лівоцентристських і правоцентристських політичних сил.

Історично принципи правової і соціальної держави формувалися окремо і в чомусь навіть суперечили один одному. Згодом стало очевидним, що за умов низького рівня життя деформується уся структура прав і свобод особи, стає недоступним їх юридичний захист тощо. Ось чому без утілення в життя принципів соціальної держави нині неможлива реалізація не тільки прав «другого покоління» – економічних, соціальних і культурних, а й прав «першого покоління» – громадянських і політичних. Одним із перших це усвідомив визначний правник і соціолог Б. Кістяковський. На його думку, глибинний аналіз змісту французької «Декларації прав людини і громадянина» «приводить до переконання в тому, що поряд з громадянськими і політичними правами мають бути поставлені права соціальні, поряд із свободою від втручання держави в певну сферу особистого і суспільного життя, і з правом на участь в організації й спрямуванні діяльності держави має бути поставлене право кожного громадянина вимагати від держави забезпечення йому нормальних умов економічного і духовного існування» [6, с. 287].

Усвідомлення взаємообумовленості прав «першого» і «другого» покоління спонукало німецького ученого Г. Гелера ввести в науковий обіг поняття «соціальна правова держава», яке містять конституції багатьох сучасних країн. На нашу думку, достатньо говорити лише про правову державу, але не в її «класичному», нині вже застарілому розумінні, а в сучасному, що передбачає гарантування і реалізацію не тільки громадянських і політичних, а й усього комплексу людських прав і свобод, індивідуальних і колективних. Враховуючи інші аспекти сучасного розуміння держави, першу статтю Конституції України було б доцільно викласти у такій редакції: «Україна – це суверенна, демократична, правова держава». Розбудова у нас саме такої держави вимагає величезних зусиль і наполегливої праці не одного покоління українців.

Література

1. Азаров А. Я. Система защиты прав и свобод человека / А. Я. Азаров. – М. : Московская школа прав человека, 2007. – 341 с.
2. Для наближення до ЄС Україні потрібні справді незалежні суди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: eunews.unian.net/ukr/detail/195873. – Назва з екрана.
3. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/shaw/995_015. – Назва з екрана.
4. Калашников С. В. Очерки теории социального государства [Електронний ресурс] / С. В. Калашников. – Режим доступу: iisocialnogogosudarstva.doc. – Назва з екрана.
5. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Кант И. Критика практического разума. Основы метафизики нравственности. Метафизика нравов. – СПб. : Наука, 1995. – 528 с.
6. Кістяковський Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кістяковський. – СПб. : РХГИ, 1998. – 800 с.

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon1.rada.gov.ua/laws/shaw/995_004. – Назва з екрана.
8. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр. – Назва з екрана.
9. Мелехин А. В. Теория государства и права / А. В. Мелехин. – М. : Маркет ДС корпорейшн, 2007. – 633 с.
10. Новіков В. М. Побудова соціальної держави як найважливіша складова історичного розвитку [Електронний ресурс] / В. М. Новіков, В. Г. Хара. – Режим доступу: www.infolibrary.com.ua/books-text-10887.html . – Назва з екрана.
11. Протасов В. Н. Теория права и государства / В. Н. Протасов. – М. : Новый Юрист, 1999. – 240 с.
12. Соколов А. Н. Правовое государство в России : состояние, проблемы и перспективы развития [Електронний ресурс] / А. Н. Соколов // Правовое государство : теория и практика. – 2011. – № 2 (24). – Режим доступу: http://www.pravgos.ru/index.php?option=com_content&view=article&id+149:2011-08-11-08-40-26&catid=60:2011-08-11-08-13-28&Itemid=67. – Назва з екрана.
13. Торлопов В. А. Основные модели социального государства / В. А. Торлопов // Человек и труд. – 1998. – № 6. – С. 4–8.
14. Французская республика : Конституция и законодательные акты. – М. : Прогресс, 1989. – 448 с.
15. Якушик В. Проблемы типологии правового государства / В. Якушик // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 9–10. – С. 177–195.
16. Human Rights in the Twentieth Century / ed. by Stefan-Ludwig Hoffman. – Cambridge University Press, 2010. – 351 p.
17. Vasak K. Human Rights : A Thirty-Year Struggle : the sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights / K. Vasak // UNESCO Courier 30:11. – Paris : United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization. November 1977. – P. 29, 32.

O. Solomin

THE CONCEPT OF THE LAW-GOVERNED STATE: THE CONTEMPORARY CONTEXT

The article is devoted to the modern comprehension of classic concept of the law-governed state.

Keywords: state, rule of law, human rights, generations of human rights, ombudsman (ombudsperson), modern law-governed state.

Матеріал надійшов 28 березня 2012 р.